

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏ ԵՎ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏՆԵՐ

1. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԲՆՈՒՅԹՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ

✓ Հայ մշակույթի զարգացման նոր դարաշրջանը: Մ. թ. ա. IV դարի վերջերից նոր դարաշրջան էր սկսվել Մերձավոր Արևելքի երկրների ոչ միայն հասարակական-տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունների, այլև մշակույթի բնագավառում: Հին արևելյան հարուստ, քայքայ և տարբեր երկրների ինքնատիպ մշակույթը խաչավորվեց փարթամորեն ծաղկած հելլեն մշակույթի հետ՝ ծնունդ տալով մի նոր յուրահատուկ բնույթի մշակույթի, որը զարգանալով նոր հասարակական-տնտեսական հիմքերի վրա, ինքն էլ ստացավ այսպես կոչված հելլենիստական կերպարանք: Որքան էլ պայմանական, այս անվանումը նշանավորում է հին աշխարհի բավականաչափ ընդարձակ շրջանակներ ընդգրկող բազմաթիվ երկրների ընդհանուր գծեր ունեցող մշակութային զարգացման մի ամբողջ դարաշրջան: Սակայն տարբեր երկրներ միևնույն շափով չէ, որ հաղորդակից դարձան հելլենիստական մշակույթին, ուստի ոչ միայն ինքնատիպ և տարբեր է եղել այդ մշակույթի կերտման գործում յուրաքանչյուր ժողովրդի մասնակցությունն ու խաղացած դերը, այլև ինքը՝ մշակույթը, տարբեր դրսևորումներ է ունեցել և ինքնատիպությամբ օժտված եղել ամեն մի երկրում:

Հայաստանը ևս հաղորդակից դարձավ մշակութային այս նոր զարգացմանը: Երկիրը ապրում էր տնտեսական վերելք, խորացել էին ստրկատիրական հարաբերությունները, գոյացել զգալի թվով քաղաքներ, որոնք նկատելիորեն հելլենիստական բնույթ ունեին, զարգացել էին արհեստներն ու առևտուրը, ընդարձակվել երկրի շփումներն ու կապերը հարևան երկրների հետ: Այս ամենը հայ ժողովրդի դարավոր մշակութային ավանդույթների հետ միասին հանդիսացան այն հաստատուն պատվանդանը, որի վրա բարձրացավ ստրկատիրական ժամանակաշրջանի Հայաստանի մշակույթը: Այդ մշակույթի զարգացմանը մեծապես նպաստեցին միավորված հայ պետականության առաջացումն ու զարգացումը մ. թ. ա. II—I դարերում և երկրի անկախության պահպանումը I—III դարերում:

Դարավոր ավանդական ըմբռնումների և մշակույթի առկայությունը մի կողմից, նոր, հելլենիստական բնույթի հասարակական հարաբերությունների, գաղափարների և մշակութային ավանդույթների առաջացումն ու զարգացումը՝ մյուս կողմից, պայմանավորեցին երկու հիմնական ուղղությունների զարգացումը հին հայ մշակույթի մեջ: Դրանցից առաջինը ավանդական ժողովրդական ուղղությունն էր, իր բնիկ տեղական և հին արևելյան արմատներով ու ակունքներով, որը զարգանում էր ժողովրդական, մանավանդ գյուղական լայն զանգվածների մեջ, անդրադարձնելով ժողովրդական ըմբռնումները, պատկերացումները, ավանդույթներն ու ճաշակը: Երկրորդ հելլենիստական ուղղությունն էր, որն առաջանալով հասարակական նոր բնույթի հարաբերությունների և ըմբռնումների հիման վրա, հանդիսանում էր առավելապես իշխող ստրկատիրական վերնախավի և քաղաքային ազատ բնակչության մշակույթը՝ անդրադարձնելով նրանց աշխարհաճանաչողությունն ու ճաշակը: Երկրորդ ուղղության զարգացմանը խոշոր շափերով նպաստում էին Հայաստանի ընդարձակվող վապերը հելլենիստական աշխարհի մի շարք երկրների հետ: Այս երկու ուղղությունները, իհարկե, պատենշով իրարից անջատված չէին. տեղի էր ունենում նրանց փոխադարձ ներթափանցում, որով պայմանավորված էր հելլենիստական մշակույթի առաջացումը և զարգացումը հայ հողի վրա: Հելլենիստական ուղղության պատկանող հուշարձանների վրա ևս առավել կամ նվազ ցայտունությամբ երևան էին գալիս տեղական ավանդական գծերը: Հետզհետև հարստանում ու ճոխանում է հայ ժողովրդի ինչպես հոգևոր, այնպես և նյութական մշակույթը, որի շնորհիվ Հայաստանը տեղ է բռնում հին աշխարհի առաջավոր մշակույթ ունեցող երկրների շարքում:

Հայ հին մշակույթի զարգացման փուլերը: Վեց դար տևած այդ դարաշրջանը թեև կազմում է մի ամբողջություն, բայց հասարակական կյանքի և մշակույթի զարգացման տեսակետից կարող է բաժանվել երկու փուլի՝ բուն հելլենիստական ժամանակաշրջան, որն ընդգրկում է մ. թ. ա. III—I դարերը և ուշ հելլենիստական ժամանակաշրջան, որն ընդգրկում է սոցիալական կյանքում տեղի ունեցող ստրկատիրական հասարակարգի ճգնաժամի և ֆեոդալական հարաբերությունների սկզբնավորման ժամանակը՝ մ. թ. I—III դարերը:

Առաջին փուլը բնորոշվում է հելլենիստական հասարակական հարաբերությունների և մշակույթի ձևավորմամբ ու նշանակալից զարգացմամբ, որը տեղի էր ունենում բուն քաղաքաշինության, բավականաչափ զորեղ ու անկախ պետականության և հելլենիստական երկրների հետ սերտ կապերի առկայության պայմաններում:

Երկրորդ փուլի հիմքում տակավին ընկած են ստրկատիրական հարաբերությունները, բայց նրանց ընդերքում արդեն սկսվում է նոր ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացումը. գոյանում են նախարարություններ, քաղաքաշինությունը կորցնում է նախկին թափը, նկատելիորեն թուլանում է տիպիկ հելլենիստական բնույթի հայ պետությունը, որն ընկնում է երկու զորեղ տերությունների՝ Հռոմի և Իրանի մուրճի ու սալի միջև: Այս պայմաններում մասամբ թուլանում են հելլենիստական ավանդույթները, իսկ ժողովրդական ավանդական ուղղության նշանակությունը, ընդհակառակը, աճում է: Արևելք

է թափանցում հռոմեական ազդեցությունը և այստեղ ձևավորվում է ուշ անտիկ գծեր անհեղող մշակույթը, որին հաղորդակից և մասնակից է լինում նաև Հայաստանը:

2. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Քաղաքացիություն: Երկրի մշակութային վերելքի ցայտուն արտահայտություններից մեկը ճարտարապետական-կառուցողական արվեստի զարգացումն էր:

Հայ ճարտարապետական մտքի գոյացման ու դրսևորման հիմնական օջախները եղան Երվանդունիների ու Արտաշեսյանների ժամանակաշրջանում Հայաստանի բազմաթիվ վայրերում վեր խոյացած քաղաքները: Հնագույն քաղաքների ու առանձին բնակավայրերի զարգացմանը և այնտեղ շինարարական կյանքի կազմակերպմանը զուգընթաց, մեծ ծավալ է ստանում նոր քաղաքների շինարարությունը: Քաղաքաշինության արմատները հին Հայաստանում մեղ տանում են նախաուրարտական և ուրարտական ժամանակաշրջանը: Մի շարք հայկական քաղաքներ, օրինակ՝ Վանը, Արմավիրը, Երևանը, իրենց արմատներն ունեն ուրարտական քաղաքների, համապատասխանաբար, Տուշպայի, Արգիշտիխինիլիի, Էրեբունիի մեջ: Առանձնապես հատկանշական է Արմավիր-Արգիշտիխինիլիի օրինակը: Ուրարտական վարչական կենտրոնի վրա աճած Արմավիրը ոչ միայն Հայաստանի մայրաքաղաքն է դարձել, այլև շարունակել է Արգիշտիխինիլիի նման լինել վրոնական կենտրոն: Այստեղ կառուցվել է արևելի, լուսնի և հայոց թագավորի նախնիների պաշտամունքին նվիրված տաճարը¹, որի շրջապատում սոսիների սրբազան պուրակի տերևների սոսավյունին համեմատ արվում էին գուշակություններ:

Արմավիրի քաղաքային տերիտորիան ընդգրկել է այժմյան համանուն գյուղից դեպի արևմուտք գտնվող բլուրի և նրա շրջապատի զգալի տարածությունը: Միջնաբերդը արտաքինից ներառվելով ուղղանկյուն աշտարակների հաջորդականությամբ ստեղծված պաշտպանական ամուր կառուցվածքի մեջ, ներսում ունեցել է հասարակական ու տնտեսական բազմաթիվ շենքեր:

Արմավիրը դարձել է երկրի ճարտարապետական արվեստի խոշորագույն օջախներից մեկը, և իբրև այդպիսին սշանակալից դեր կատարել հայկական ճարտարապետության կազմավորման գործում²: Շինարարական կյանքը այստեղ ընթացել է գրեթե մեկ ամբողջ հազարամյակ:

Արմավիրի հետ մեկտեղ Հայաստանում զարգացել են և տասնյակ այլ քաղաքներ (Արշամաշատ, Արկաթիակերտ, Զարհավան, Զարիշատ և այլն), որոնց մեծ մասի ճարտարապետական կերպարը տակավին անհայտ է մնում: Որոշ պատկերացում կարելի է ստանալ մ. թ. ա. III դարում հիմնադրված Եր-

1 Տե՛ս Խաչենացի, Ա, Ը:

2 Տե՛ս Ալ. Սանիկյան, Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 1955, էջ 216